

ДИНАМІКА ЛЮДНОСТІ МЕРЕЖІ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Сучасні процеси у розселенні України, що є результатом трансформації суспільних відносин, є об'єктом дослідження суспільно-географів, позаяк вони значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються у життєдіяльності населення та є основою для обґрунтування просторової організації суспільства. Зміна людності і функцій поселень, напрямів та інтенсивності розселенських зв'язків робить актуальними дослідження мереж поселень різних регіонів із метою оптимізації всієї розселенської мережі країни. Актуальність таких досліджень посилюється у період підготовки і здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка значною мірою враховуватиме розселенський принцип у процесі формування нових одиниць адміністративно-територіального устрою.

Сьогодні особливо важливим є вивчення сучасного стану функціонування поселень, динаміки їх людності для того, щоб визначити шляхи їх соціально-економічного розвитку. Ці питання особливо актуальні для агропромислових регіонів, в яких трансформаційні процеси в суспільстві відбуваються дуже активно.

Аналіз попередніх досліджень. Економічні та соціальні аспекти міських та сільських поселень України у своїх дослідженнях розглядали: І.І. Гудзеляк, В.О. Джаман, А.І. Доценко, В.Т. Зінич, П.С. Коваленко, П.О. Масляк, І.Г. Мельник, Д.О. Мотрунич, В.П. Нагірна, Я.Б. Олійник, І.В. Прокопа, А.В. Степаненко, З.В. Тітенко, О.Г. Топчієв, Л.О. Шепотько та ін. Особливості функціонування окремих поселень систем розселення окремих регіонів України знайшли відображення в дослідженнях Т. Буличової, Б.І. Заставецького, П.В. Луцишина, С.С. Мохначука, В.А. Поповкіна, Ю.І. Пітюренка, М.І. Фащевського та ін. Проте на сьогодні ще недостатньо дослідженими є зміни, що відбуваються в регіональних мережах поселень під впливом зміни суспільних відносин у країні, внаслідок соціально-економічної кризи.

Мета і завдання статті. Здійснити аналіз процесів трансформації поселенської мережі Тернопільської області, що відбулися з середини ХХ – початку ХХІ ст., виявити тенденції змін кількості поселень та людності населених пунктів, встановити основні чинники, які визначають ці зміни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людність поселень – один із найважливіших показників, які визначають значною мірою всі інші параметри населених пунктів, передусім їхні функціональні особливості, місце в системах розселення тощо.

Для Тернопільської області, як і для Поділля загалом, властива густа мережа поселень – 72 населених пунктів на 1000 км² території (для Поділля – 66,9, для України – 47,3 пунктів), цей регіон відзначається поєднанням переважно невеликих (до 500 жит.) і середніх сіл (від 500 до 1000 жит.), малих міських поселень. Для неї, як і для всіх областей Поділля, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. характерне зменшення людності поселень, як сільських, так і міських.

Сучасна мережа населених пунктів області нараховує 1020 сільських і 18 міських поселень, у яких проживає 1119,6 тис. осіб. Найбільші зміни відбулися у мережі сільських населених пунктів (табл.1).

У період від 1959 до 2006 рр. кількість сіл зменшилась майже у 2 рази – з 1855 до 1020. Особливо значне скорочення кількості сільських поселень відбувалося в період між переписами населення 1959р. і 1970р. (табл. 1). Це сталося внаслідок заходів, які проводились обласними адміністративними і господарськими органами щодо ліквідації дрібних поселень. У цей період було ліквідовано більш, ніж 200 хуторів, понад 600 сіл

включено до складу інших сільських поселень і близько 40 населених пунктів приєднано до міст і селищ міського типу. Найбільші зміни відбулися в мережі поселень у північній і західній частинах області (Шумський, Збаразький, Козівський, Бережанський райони), де кількість поселень скоротилась в середньому на 50-70%. Це ті райони, в яких в минулому було найрозвиненіше дисперсне розселення. В інших адміністративних районах кількість поселень скоротилась на 20-25%.

Таблиця 1.

Кількість сільських поселень у районах Тернопільської області*

Райони	1959	1970	1979	1989	2001	2006
Бережанський	166	74	81	81	56	56
Борщівський	83	67	67	68	69	70
Бучацький	113	57	56	55	56	57
Гусятинський	90	59	57	56	61	61
Заліщицький	66	48	47	46	53	53
Збаразький	166	69	69	58	73	73
Зборівський	173	83	83	81	89	89
Козівський	97	44	43	43	52	53
Кременецький	200	63	62	52	68	68
Лановецький	108	41	40	40	52	52
Монастирський	94	50	48	47	46	46
Підволочинський	74	56	55	54	60	60
Підгасцький	-	-	-	-	36	36
Теребовлянський	111	75	75	73	75	75
Тернопільський	77	53	53	53	55	56
Шумський	110	54	52	53	55	55
Чортківський	127	61	60	60	60	60
ВСЬОГО	1855	964	887	940	1017	1020

*Складено за даними Державного управління статистики Тернопільської області

Одночасно зі зменшенням кількості сільських поселень зменшується й їхня людність. Про це свідчить зменшення кількості населення в сільських населених пунктах внаслідок відтоку людей із села в місто і за межі області, виїзду значної кількості населення у пошуках роботи за кордон, а також зниження природного приросту населення у сільській місцевості.

У сучасних умовах середня людність сільських поселень в межах області коливається від 416 осіб (Зборівський район) до 928 осіб (Тернопільський район), а в середньому в області – 623 особи. Зниження середньої людності сільських поселень (у 1985 році цей показник становив 779,5 осіб) відображає загальну тенденцію зменшення кількості сільського населення Тернопільської області.

Найвищі показники середньої людності поселень Тернопільської області спостерігалися в 1970р. (табл. 2). Далі відзначається тенденція до зниження цих показників. Якщо в 1970р. він був максимальним і становив 917 осіб, то вже у 2001р. – 631 особа. Найнижчий показник середньої людності для Тернопільської ОСР зафіксований у 1959р. (461 особа). Така цифра пояснюється наявністю великої кількості хуторів на території області.

Виходячи з того, що область належить до числа густонаселених областей України, має досить густу мережу сільських поселень із широким діапазоном людності, доцільним є використання такого групування поселень за людністю, яке давало б можливість визначити основні, найперспективніші групи поселень, їхнє місце серед інших груп, співвідношення між групами поселень, їхнє розміщення, що необхідно для визначення шляхів реконструкції цих поселень. В області можна виділити такі групи сільських поселень за людністю: до 50 осіб, 51-100 осіб, 101-200 осіб, 201-500 осіб, 501-1000 осіб, 1001-1500 осіб, 1501-2000 осіб, 2001-2500 осіб, 2501-3000 осіб, понад 3000 осіб [2, с.366].

Перші три групи у 2001 році охопили 15,3% сільських поселень області, в них проживало 2,5% сільського населення. Поселення цих груп займають незначну частку в районних системах розселення області. Їхня чисельність значно скоротилась у період між

переписами населення 1959 і 2001 рр.

Таблиця 2

Середня людність сільських поселень у районах Тернопільської області, за даними переписів населення, осіб *

Райони	1959	1979	1989	2001
Бережанський	419,0	717,7	536,8	494,5
Борщівський	794,4	962,5	860,0	805,7
Бучацький	485,6	963,6	880,0	877,1
Гусятинський	643,4	869,7	775,6	719,2
Заліщицький	702,4	922,5	736,5	751,5
Збаразький	324,5	744,1	632,1	597,2
Зборівський	345,6	589,2	465,0	415,1
Козівський	436,4	840,7	618,7	578,3
Кременецький	243,0	729,3	636,9	636,5
Лановецький	335,4	757,0	515,8	475,9
Монастириський	463,0	721,0	598,2	532,8
Підволочиський	688,2	809,1	627,5	571,5
Теребовлянський	677,8	918,9	597,5	547,5
Тернопільський	642,8	1086,3	748,9	755,0
Чортківський	614,1	1139,3	867,4	928,5
Шумський	330,5	614,4	556,7	572,7
<i>По області</i>	461,3	826,5	626,7	603,5

*Розраховано за даними Тернопільського обласного управління статистики

В межах Тернопільської області залишається значною частка малих поселень людністю 201-500 осіб – 32,1% сільських поселень (порівняно з попереднім переписом (1989 року) їхня частка зменшилась на 2,2%). В них проживає 18% сільського населення. Більшість таких сіл розміщені в північній, північно-західній і західній частинах області (Зборівський, Збаразький, Кременецький, Лановецький і Шумський райони). Це пов'язано з історичними особливостями заселення даної території. В межах цих районних систем розселення дана група поселень становить досить високу частку. Лідером за кількістю поселень цієї групи є Зборівський район (56,2% від усіх поселень району). Хоча, якщо порівняти цей показник у районі з 1985р., то він зменшився більше, ніж у 3 рази. А от у Кременецькому, Монастириському і Шумському районах частка поселень людністю від 201 до 500 осіб, навпаки, збільшилась (в середньому на 2-3% порівняно з даними попереднього перепису).

В інших районних системах розселення ця група поселень складає в середньому 1/4 сільських поселень [1, с.83].

На першому місці за кількістю поселень в Тернопільській області знаходиться група населених пунктів з чисельністю населення 501-1000 осіб. На 1.01.2001 р. до цієї групи належало 33% сіл області, в них проживало 35% сільського населення (табл. 3). Поселення цієї групи переважають на території Заліщицького (49%), Тернопільського (47%), Шумського (43%), Козівського (42%), Бережанського, Теребовлянського, Чортківського (36%) районів. У решті районів частка поселень цієї групи коливається в межах 18-36%, найменше таких сіл у північній і північно-західній частинах області. Порівняно з 1959 р. їхня частка в області збільшилась на 17%. Поселення цієї групи є центрами первинних систем розселення.

Значне місце серед сільських поселень області займає група поселень із людністю 1001-1500 осіб. На 1.01.2001 р. цю групу складало 13% сільських поселень області, в яких проживало 23% сільського населення. Найбільша частка поселень зазначеної групи є в Гусятинському (23,7%), Чортківському (22%), Підволочиському (16,7%), Бучацькому (19,3%) районах. Найнижча частка поселень групи спостерігається в межах північних і західних районів області (Зборівському – 2,2%, Лановецькому – 7,7%, Шумському – 6,7%). Поселення цієї групи виступають центрами і "рядовими" елементами первинних систем розселення.

Порівняно невелика кількість сільських поселень Тернопільської області належить до груп із людністю 1501-2000 осіб, 2001-2500 осіб, 2501-3000 осіб, понад 3000 осіб. На 1.01.2001 р. на ці групи припадало понад 7% сільських населених пунктів області, в них проживало 20,6% сільського населення. Населені пункти даних груп розміщені переважно в центральних і південних частинах області (Борщівський, Заліщицький, Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський райони). Всі вони виконують функції ядер первинних систем розселення, а деякі водночас - і кушових систем розселення.

Таблиця 3.

Частка сільських поселень Тернопільської області за групами людності і кількістю населення в них (у %)

Показники	Сільські поселення з населенням, осіб								
	0-50	51-100	101-200	201-500	501-1000	1001-2000	2001-3000	3001-5000	Всього
На 15.01.1959: сільських населених пунктів	27,5	13,7	8,5	15,8	18,3	14,0	1,8	0,4	100,0
в них населення	1,48	2,70	2,80	11,67	28,72	41,13	9,63	2,47	100,0
На 15.01.1970: сільських населених пунктів	0,73	1,35	4,29	21,69	36,30	29,87	4,56	1,34	100,0
в них населення	0,02	0,11	1,21	8,08	28,77	45,41	11,65	4,75	100,0
На 1.01.1989: сільських населених пунктів	0,6	2,2	4,7	27,1	35,6	25,3	3,4	1,1	100,0
в них населення	0,02	0,2	0,8	11,6	31,7	41,2	9,98	4,5	100,0
На 1.01.2001: сільських населених пунктів	1,9	3,9	8,9	32,0	33,0	18,1	1,5	0,5	100,0
в них населення	0,08	0,4	2,0	18,1	35,4	26,3	4,8	2,8	100,0

*Розраховано за даними Тернопільського обласного управління статистики

Аналіз статистичних даних за період з 1959 до 2001 рр. свідчить про те, що в межах Тернопільської області спостерігається тенденція до зменшення кількості малих сіл і чисельності населення в них та збільшення кількості середніх за людністю поселень.

Найбільші зміни в кількості поселень відбулися в групах населених пунктів із людністю до 50 осіб, 51-100 осіб, 101-200 осіб, в яких кількість населених пунктів за період від 1959 до 2001 рр. зменшилась у 56 разів. Ці зміни відбулись внаслідок ліквідації деяких дрібних поселень, приписування багатьох до складу більших. Різке зменшення чисельності населення в поселеннях з людністю до 200 осіб пов'язане з відтоком із них молоді на навчання і роботу в більші села чи міста. В них залишається населення старших вікових груп і вони відзначаються природним скороченням населення. У цих поселеннях внаслідок недостатнього розвитку сфери обслуговування майже не приживається молодь. У період від 1979 до 1985р. із 85 населених пунктів з людністю до 200 осіб, чисельність населення зменшилась у 73 селах, в 3 не змінилась і тільки в 9 збільшилась. У період з 1989 до 2006 рр. подібна тенденція збереглась.

За період від 1959 до 1989 рр. чисельність населення збільшилась здебільшого в групах з людністю 201-500 осіб, 501-1000 осіб, 1001-1500 осіб. На ці групи припадало 79,6% сільських поселень. А вже за період від 1989 до 2001 рр. (особливо в другій половині цього періоду) спостерігаємо процес зменшення чисельності населення у всіх цих групах. Залишаються лише поодинокі райони, де бачимо збільшення кількості жителів - це: Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський.

Значні зміни відбулися і в показниках кількості населення поселень (особливо сільських) Тернопільської області. Загалом за 1959-2001 роки кількість населення зменшилась на 49 тис. осіб. Особливо стрімке скорочення кількості населення спостерігалось у 1989-2001 роках (на 34,7 тис. осіб).

Зменшення людності в сільських поселеннях зумовлено значною мірою сучасними демографічними процесами, передусім зменшенням показників народжуваності і збільшенням показників смертності, старінням населення. Якщо у 1950 р. на кожну 1000

жителів в області народжувалось 21,3, а помирало 11,1 осіб, то вже у 2000 р. – відповідно 9,2 і 13,6 осіб, а в 2003 р. – 9,3 і 14,9 осіб. Особливо катастрофічний стан у сільській місцевості: у 2003 році тут коефіцієнт народжуваності був тільки 8,8‰, а смертності -18,5‰ (природне скорочення населення становило -9,7‰). Найгірші показники природного відтворення населення спостерігаються у селах Бережанського, Лановецького, Зборівського, Терехівського районів, що зумовлено значним старінням населення в них, яке викликано потужними потоками жителів сіл на роботу і навчання в м. Тернопіль у 70-80-ті роки ХХ століття. Крім несприятливої демографічної ситуації у селах області, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. спостерігається формування значних обсягів мігрантів із сільських жителів на заробітки переважно за кордон. Тільки за 2005 рік із регіону офіційно виїхало понад 16 тис. осіб, досить значними є обсяги нелегальної міграції, значна їхня частина – з сільської місцевості.

За період 1959-2006 роки практично у всіх поселеннях області відбулося зменшення кількості населення. І якщо раніше в області кількісно переважали села з чисельністю населення від 501 до 1000 осіб, то тепер – від 201 до 500 осіб. У таких районах, як Бережанський, Гусятинський, Зборівський, Лановецький і Шумський спостерігаються особливо негативні тенденції у зміні чисельності населення. Від 1959 до 2001 років кількість населення у кожному з них зменшилась в середньому на 15-20 тис. осіб. Особливо чітко видно цю тенденцію при аналізі змін чисельності населення кожного поселення. Слід відзначити, що негативні зміни в кількості населення, що відбулися в кожному населеному пункті області, призвели до переведення практично всіх поселень у групи на ранг нижчі за кількістю населення. Великих сіл (із населенням понад 3000 осіб) залишилось в області 5 (Трибухівці Бучацького району, Озерна Зборівського, Великі Гаї і Петрики Тернопільського, Біла Чортківського району). В цих поселеннях впродовж 1970-2001 років спостерігалась приблизно постійна кількість населення.

Заходи, що проводяться урядом із метою підвищення народжуваності та створення нових робочих місць, матимуть вплив на деяке збільшення чисельності населення в регіоні, загалом і значною мірою сільського населення, зокрема. Важливою проблемою залишається створення нових малих підприємств різних галузей для залучення незайнятого населення у селах області.

Сільські населені пункти нерозривно пов'язані в обласній системі розселення з міськими. Людність міст і поселень міського типу в Тернопільській області постійно зростала до кінця ХХ ст., причому це зростання є найпомітнішим у м. Тернополі (з 1970 до 1989 рр. – на 140,8%, а з 1989 до 2001 – на 11%), а також в Кременці, Чорткові, тобто в найбільших міських поселеннях області. Загалом, в області чисельність міського населення збільшилась з 1970 по 1989 рр. на 77%, а з 1989 по 2001 рр. на 2%. Тобто, можемо відзначити, що зростання людності міських поселень відбувається постійно, але в останньому десятилітті ХХ ст. значно повільніше, ніж за попередні десятиліття. На початку ХХІ ст. майже всі міста області зменшили свою людність, тільки у м. Тернополі кількість жителів за 2000-2005 рр. зменшилась на 10 тис. осіб.

Чисельність міського населення області збільшувалася передусім за рахунок природного і механічного приросту, а також за рахунок переведення великих сіл в категорію міських поселень (наприклад: Золотий Потік, Коронець, Золотники). Уже в сучасних умовах спостерігається зменшення показників природного і збільшення показників механічного приросту населення. Найвищі вони в м. Тернополі (+3,7‰, 2005р.). Слід відзначити, що показники механічного приросту населення в м. Тернополі значно вищі, ніж природного приросту, що зумовлено дещо вищим соціально-економічним рівнем та рівнем життя людей у цьому місті, порівняно з іншими пунктами області. Порівняно високими показниками приросту населення характеризувалися тривалий час також Чортків, Бережани, Збараж, Терехівля. Найнижчі показники механічного, а також і природного приросту населення

мають міські поселення з незначним рівнем розвитку, монофункціональною структурою (Скалат, Зборів, Скала-Подільська, Підгайці).

Деякі міські поселення вже у 80-их рр. ХХ ст. значно зменшились, порівняно з 1959 роком (Козлів, Гримайлів, Заложці, Мельниця-Подільська). Це пов'язано, перш за все, з втратою ними ряду функцій, які вони мали як районні центри, в сучасних умовах відбувся ще більший їхній соціально-економічний занепад.

Висновки. Вивчення розселення населення Тернопільської області дозволяє зробити такі висновки:

а) за період від 1959 до 2001 рр. спостерігалось значне зменшення кількості сільських поселень, передусім невеликих;

б) зменшення чисельності населення сільських поселень відбулося у другій половині ХХ ст., спочатку внаслідок інтенсивної міграції сільських жителів у міста, а пізніше – внаслідок виїзду сільських мешканців за кордон та через погіршення демовідтворювальних процесів;

в) зміна тенденцій динаміки сільського розселення можлива при умові розвитку у селах малого бізнесу, передусім фермерських господарств, невеликих підприємств із переробки сільськогосподарської сировини, ремонту сільськогосподарської техніки та автомобілів тощо;

г) збільшення людності і контрастності міських поселень, швидке зростання м. Тернополя, кількісне зменшення сільського населення і сільських населених пунктів тривалий час були суттєвими ознаками системи розселення Тернопільської області. Сповільнення темпів зростання міст, зменшення темпів урбанізації, а також перенесення багатьох функцій у малі міста, зміна функцій малих міст і селищ міського типу - свідчення того, що людність міських поселень невпинно зменшуватиметься. Необхідні заходи із соціально-економічного піднесення всіх поселень, із збереження всієї поселенської мережі регіону.

Література

1. Кількість та територіальне розміщення населення України. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.: Деякомстат України, 2003.- 218 с.
2. *Заставецька Л.Б.* Функціонування локальних систем розселення у агро-промислових регіонах // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [“Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво”]. Луцьк, травень 2006 / за ред. *Й.В.Лажника і С.В.Федонька.* - Луцьк, 2006.- Т.2.- С.365-367
3. *Немец Л.Н.* Устойчивое развитие: социально-экономические аспекты – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.

Summary:

Zastavetska L., Tkatch I. DYNAMICS OF POPULOUSNESS OF NETWORK OF SETTLEMENTS OF THE TERNOPIL REGION.

The analysis of processes of transformation of settler network of the Ternopil area is carried out in the article, that took place from middle of XX – to beginning of XXI item, found out the tendencies of changes of amount of settlements and populousness of settlements, basic factors which determine these changes are set.

Надійшла 05.05.2009р.

УДК 911:337.7(477)

Любов АЛЬТГАЙМ

ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Актуальність теми статті. Вивчення і дослідження планувальних форм сільських поселень необхідне для розв'язання проблем територіальної організації і розміщення поселенської мережі регіону. Актуальними такі дослідження є в напрямку особливостей планування і забудови сільських поселень, організації їх інфраструктури, від чого знаходяться в прямій залежності побутові умови, соціальних і економічний розвиток